

Лімборський Ігор
(Черкаси)

ШЕКСПІР СЬОГОДНІ: ПРОБЛЕМИ РЕЦЕПЦІЇ І ТРАНСЛАТОРИКИ СПАДЩИНИ АНГЛІЙСЬКОГО ПОЕТА У ГЛОБАЛЬНИХ ПРОЕКЦІЯХ ПОСТСУЧАСНОГО СВІТУ

Аналізуючи існуючі значення терміну «світова література» та його переосмислення у добу глобалізаційних трансформацій, автор статті показує, як протягом історії рецепції Шекспіра у світовому і європейському контексті змінювалися уявлення про Великого Барда як про центральну постать західного літературного канону.

***Ключові слова:** Weltliteratur, рецепція Шекспіра, постсучасна ситуація, постмодернізм, мультикультуралізм, глобалізація.*

Загальна стратегія глобалізаційних процесів, яка докорінно змінює систему уявлень про «стабільність» й історичну тяглість автохтонних національних традицій, дедалі більше розмиває усталені стереотипи про наявність загальноприйнятого набору «культурних шедеврів», які складають основу Weltliteratur («світова література»). Полеміки щодо її канону тривають вже від часу появи самого цього терміну, запровадженого Гете у перші десятиріччя ХІХ ст. Нагадаю, що видатний німецький письменник і мислитель розумів під ним сукупність творів найвеличніших майстрів слова, які здатні відбити у своїй творчості універсальні проблеми людського буття, близькі для кожного «освіченого» європейця. Weltliteratur бачилася Гете як нова наднаціональна єдність європейських літератур, які на певному історичному етапі виявили спільні для всіх доцентрові процеси у розкритті сутності людини як мислячої і здатної до творчості істоти.

З часом цей термін набув більш широкого значення, і сьогодні під *Weltliteratur* розуміють: 1) сукупність найвизначніших творів світового письменства, які формують власне світову літературу як скарбницю художньої словесності; 2) «суму» всіх відомих сьогодні національних літератур; 3) особливу історичну якість окремих національних літератур різних регіонів світу, які постали в результаті складного процесу взаємодії з іншими в процесі міжкультурного діалогу і які утворили світову літературу.

Так склалося історично, що *Weltliteratur* у першому розумінні сьогодні фактично збігається з географічними межами Західного світу (Західна Європа і США), пов'язується з наявністю особливого типу інформаціоізованого імперіалістичного суспільства, впливає з особливостей становлення й утвердження індустріального (сьогодні постіндустріального) регіону світу, який, за словами Тімоті В.Люка, є «окультуреною зоною» політичної/економічної/культурної життєстійкості¹.

В основу цього розуміння *Weltliteratur* покладено просвітницький «центризм» у розумінні гуманітарних надбань людства, а також тезу про універсальну природу людського індивіда, який прагне досягти у своєму житті найвищої етичної цінності – щастя. Художня література тут постає як втілення універсальних надбань людства в специфічних образних і стильових формах, сутність яких підпорядковуються внутрішнім законам еволюції мистецтва слова. Посилаючись на гетівське тлумачення *Weltliteratur*, французький компаративіст К.Гільєн іронічно охарактеризував таке бачення цього терміну, як своєрідний «каталог успіхів» у красному письменстві, що логічно приводить до банального з'ясування – «хто є хто» серед найславетніших авторів².

¹ Люк Тімоті В. Новий світовий порядок // Глобальні модерності / За ред. М.Фрезерстоуна, С.Леша, Р.Робертсона. – К.: Ніка-Центр, 2008. – С.136.

² Гільєн К. Світова література і теорія літератури // Сучасна літературна компаративістика: стратегії і методи. Антологія. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – С.258.

У другому розумінні превалює дискретний підхід, оскільки пропонується модель світової літератури як єдності «різних» літератур, які виявляють потенційну типологічну відмінність у силу різних причин: регіональних, географічних, історико-культурних, ментальних. Приміром, різні історичні і культурні чинники вплинули на національне розмаїття літератур самої Європи, а тому, маючи у цілому спільну для всіх картину розвитку літературних напрямів і стилів, вони виявляють низку національних особливостей, якщо аналізувати кожен з них детальніше. Водночас існує і те, що вирізняє, скажімо, європейську літературу з-поміж літератур інших регіонів світу (латиноамериканських, близькосхідних, африканських тощо). Проте усі вони разом утворюють власне *Weltliteratur*, модель якої бачиться як математична «сума» всіх існуючих у світі літератур. Прикладом втілення подібної концепції є численні багатотомні історії світових або європейських літератур, у яких послідовно регіон за регіоном, країна за країною подаються історії національних літератур³.

Найбільше дискусій серед науковців, передусім теоретиків-компаративістів, точилося навколо третього розуміння терміну *Weltliteratur*. Не відкидаючи загалом моменту залежності однієї національної літератури від інших на рівні контактних і типологічних зв'язків, науковці неодноразово говорили про надзвичайну складність поняття «світова література», якщо спробувати оцінити його як динамічний і примхливий процес взаємодії національного і привнесеного зовні. Тут важко взагалі провести чіткі межі між «своїм» та «привнесеним», особливо зважаючи на міфологізацію «свого», якому приписується значення автохтонного, і водночас беручи до уваги момент залежності від інших національних культур, якого також не можна відкидати. Національна література, як і взагалі світова, постає як складний симбіоз «свого» і «чужого», а подібна

³ Див.: *Histoire Generale des Litteratures: En 3 v.* – Paris, 1961; *Dziej literatur europejskich / Pod red. Floryana W.* – Warszawa: Panstwowe wydawnictwo naukowe, 1977; *История всемирной литературы: В 9 т.* – М.: Наука, 1983–1989.

взаємодія стає важливим фактором і фактом літературного процесу.

Нова постсучасна ситуація світової літератури і як органічної її частини – європейської літератури – сьогодні постає як парадоксальний і водночас цілком зрозумілий у контексті проблем глобалізації «локус непередбачуваності». Поступово сформувалася нова постнаціональна альтернатива: вписувати нові, донедавна замовчувані національні літератури або окремих їхніх представників в якості «інших» голосів, без яких неможливо сформувати цілісного уявлення про саму *Weltliteratur*. Відтак проблема репрезентації національного на рівні глобальних трансформаційних змін сьогодні обертається особливою «метафізикою присутності» того чи іншого національного автора серед тих, кого прийнято бачити у «списку» світових письменників. Запропонована нещодавно Міланом Кундерою формула «світової літератури» за доби глобалізації - «максимум розмаїття у межах мінімального простору»⁴ – фактично означає генерування і відтворення нових імен на літературній карті постсучасної Європи, причому не тільки тих, кого прийнято вважати нашими сучасниками, а й авторів минулого. Як результат – створення нових, альтернативних моделей національних і європейських літератур, які підривають, так би мовити, гегемонію «західного ядра» у формуванні самого корпусу академічних історій світової літератури.

Але не можна при цьому сказати і того, що добре відомі імена Данте, Шекспіра, Рабле, Вольтера, Гете, Толстого і Достоевського не зазнають певної еволюції і залишаються у стабільних і незмінюваних «чарунках» світових шедеврів. Процеси «приписування» нових значень, реінтерпретацій, ревізій – цілком закономірні в результаті поступу глобалізації – стосуються також і їх у повному обсязі. Наднаціональне значення визначних класиків сьогодні

⁴ *Kundera M. Reflections. "Die Weltliteratur" // The New Yorker. – 2007. – January 8. – P.28.*

бачиться у перспективі складних процесів взаємодії літератур на рівні дихотомій: своє/чуже, глобальне/локальне (глокальне), історично близьке/віддалене, знакове/ маргінальне. Творення нових альтернативних культурних «неосвітів», які здатна сформувати лише постсучасна людина з багатьма ідентичностями, що легко маніпулює іменами донедавна канонічних авторів, втрачає єдиний національний стрижень, посутньо заперечує гайдеггерівську тезу про наявність особливих міфічних стереотипів колективної пам'яті.

Якщо звернутися до історії рецепції Шекспіра у світовому і європейському контексті, то тут глобальні проєкції цілковитого сприйняття/несприйняття давалися взнаки – і про це сьогодні можна переконливо сказати – вже від часу Просвітництва, яке остаточно закріпило уявлення про євроцентризм, поклало початок модерності, яка сьогодні вилилася в постмодерність, мультикультуралізм і глобалізацію. Коли Гаролд Блум поставив Шекспіра у центр літературного канону і писав про те, що бути «митцем у колі західної традиції після Шекспіра, котрий подарував нам найкращі зразки прози і поезії, є долею вельми незавидною: після нього надто проблематично бути оригінальним у найбільш важливих ланках літературного письма»⁵, то він мав на увазі – і на цьому слід особливо наголосити – саме Захід. Процес «присвоєння Шекспіра» («Наш Шекспір») відбувався дуже потужно західноєвропейськими літературами і про це багато написано в науковій літературі. Інші культурні регіони виявилися не просто культурно віддаленими від особливого шекспірівського дискурсу, а й торували власні національні шляхи поступу національної художньої свідомості, перебуваючи майже в ізоляції від впливу подібних культурних шедеврів, створених не лише Шекспіром, а й іншими видатними представниками західного канону.

Але саме сьогодні, за доби глобалізаційних трансформацій, які призводять до культурного «стиснення» світу, цей

⁵ Блум Г. Західний канон. Книги на тлі епох. – К.: Факт, 2007. – С.15.

факт сповнюється особливою семантикою. «Присвоєння» Шекспіра обертається сьогодні новим типом приписування символічних «значень» англійському драматургу і поету. Йдеться передусім про великий спектр інтерпретацій на основі локальних резонансів рецепції цього автора. Все це може вилитися (і подекуди це вже спостерігається) у приписуванні видатному англійцю тих значень у термінах локального контексту, які абсолютно відсутні у самого Шекспіра – наприклад «синдром Шекспіра в джунглях», про що сьогодні пише такий теоретик глобалізації, як Йонатан Фрідман⁶. Іншими словами, так чи так постає питання в контексті парадигми мультикультуральності і постколоніалізму: а чи потрібен Шекспір у джунглях тубільцеві, який призвичаївся бачити світ зовсім в іншій системі символів, знаків і культурних кодів, аніж «освічений» європеєць?

Постколоніальна критика сьогодні говорить про те, що шекспірівський дискурс начебто і був художньо незалежний від політики та історії, але все ж таки набув у процесі євроцентристських процесів містичного значення, у результаті чого західна література почала переслідувати політичні цілі⁷. А тому гостро постає проблема – постколоніального «присвоєння» чи скоріше «переприсвоєння» Шекспіра, якого слід звільнити від ідеологічних і політичних нашарувань, а також відмовитися від самого принципу – приписування літературі не властивих для неї функцій колоніальних зазіхань та культурної експансії⁸. Одна з умов – утвердження культур Третього світу (Third World) як особливої герменевтичної точки чи позиції інтерпретацій/реінтерпретацій культурних шедеврів Заходу.

Але подібні контрверсійні інтерпретаційні моделі сприйняття Шекспіра продемонструвала і сама Європа.

⁶ Фрідман Й. Глобальна система, глобалізація та параметри модерності // Глобальні модерності / За ред. М.Фрезерстоуна, С.Леша та Р.Робертсона. – К.: Ніка-Центр, 2008. – С.117.

⁷ Buel F. Nation Culture and the New Global System. – Baltimore & London: The John's Hopkins University, 1993. – P.227.

⁸ Ibid. – P.228.

Добре відомо, що епоха Просвітництва відзначилася украй суперечливою рецепцією творчості видатного англійця, але сьогодні все це сповнюється новими, раніше не відомими смислами, які особливо увиразнюють складні шляхи глобального зближення національних європейських культур.

Уже Вольтер, який великою мірою має завдячувати англійській культурі і філософії у формуванні власного світогляду, хоча і визнавав геній Шекспіра, але писав про нього як про автора, у якого «немає навіть невеликої іскорки гарного смаку і якогось знання правил». Шекспір, як вважав Вольтер, «згубив англійський театр», створивши трагедії, які нагадують «жахливі фарси»⁹. Більше того, він закликав сучасників уникати впливів англійського поета, натомість пропонуючи послугуватися для наслідування творами Гомера та Вергілія. Зрозуміла річ, що в системі пріоритетів просвітницького класицизму, до якого належав сам Вольтер, шекспірівський дискурс виявився практично не затребуваним. Твори великого англійця принципово суперечили самій наративній моделі просвітницького класицизму, який послуговувався художнім словом, спрямованим на семантичну «прозорість», а художній дискурс претендував на артикуляцію істини у художній формі. Останній момент фактично відсутній у творах Шекспіра, адже його герої завжди сумніваються не лише в можливість самовиявлення за допомогою слова, а й в істинності самого слова, яке зазвичай «грає» багатьма семантичними відтінками та нюансами. Відтак уже в першій половині XVIII століття в Європі існувала вищезазначена проблема приписування певних значень і семантичних «кодів» знаковим постатям європейської культури. Звичайно, вже тоді постала проблема адекватності/ неадекватності перекладів Шекспіра, тексти якого було важко проінтерпретувати за допомогою іншої національної мови, послуговуючись поширеним тогочасним уявленням про художній переклад як про «найбільш точну

⁹ *Вольтер. Философские сочинения.* – М.: Наука, 1989. – С.160.

передачу ідеї оригіналу»¹⁰. Щоправда, уже 1771 року Й.Гете, переглядаючи творчі здобутки французького театру класицизму, особливо підніс роль драматургії і поезії Шекспіра, зазначивши, що його театр – «чудова скринька старожитностей, де світова історія рухається перед нашими очима»¹¹. Гете у своїх оцінках Шекспіра спирається значною мірою на просвітницьке уявлення про роль і значення письменника – звідси його апеляція до універсальності, світової історії, а відтак і космополітичного бачення ролі англійського драматурга, твори якого можуть прислужитися для розбудови окремих національних літератур.

Все принципово змінилося за доби романтизму – переклади творів Шекспіра німцями Августом Вільгемом Шлегелем та Людвігом Тіком засвідчили появу іншої інтерпретаційної моделі англійського письменника. Погляд на англійського автора як на «спонтанного» генія, який без належної освіти і знання правил зміг створити «вічні» художні шедеври, а також уявлення про художній переклад його текстів як про «повноцінну передачу самого креативного духу оригіналу, його меседжу до читача»¹², значно розширювали рецепцію Шекспіра як гідного для наслідування письменника. Їхній переклад виявився настільки вдалим, що, за словами Френца Хорста, «інші німецькі перекладачі наступних епох, звертаючись до творів Шекспіра, послуговувалися цим перекладом як певним «стандартом»¹³. Але і за доби романтизму просвітницька універсалізація англійського письменника як «автора всіх народів і часів» дедалі сильніше закріплювалася у свідомості європейців.

Тим часом приписування певних усталених значень, символічних кодів і стереотипів одному із письменників

¹⁰*Bassnet S.* Translation Studies. – London: Routledge, 2002. – P.67.

¹¹*Geme И.В.* Собрание сочинений: В 10 т. – М.: Художественная литература, 1980. – С.263.

¹²*Bassnet S.* Translation Studies. – P.70.

¹³*Horst F.* The Art of Translation // Comparative Literature: Method and Perspective. – Carbondale, IL: Southern Illinois University Press, 1961. – P.74.

багатоликої Європи, як правило, має наслідком вибухи індивідуальних протестів із нагальною вимогою – переглянути універсальність самої постаті Шекспіра. Безперечно, таким вибухом-протестом у європейській художній свідомості був критичний нарис Л.Толстого «Про Шекспіра і про драму» (1906). Нагадаю побіжно основні концептуальні моменти праці російського письменника. Толстой звинувачує Шекспіра у відсутності власної філософії, інтересу до суспільних та релігійних проблем, в англійського автора немає чітко виписаних характерів (відлуння вольтерівського звинувачення у нехтуванні правилами?), багато нереальних подій та відірваних від життя фантазій, а композиція часто склеєна з окремих монологів, балад, бруталних жартів і дебатів. Висновок: Шекспір нікчемний письменник і один з найбільших відразливих авторів у світі. (Щоправда, при цьому відомо, що у приватних розмовах з С.Толстою, московським актором Т.Селівановим видатний російський письменник високо оцінював Шекспіра).

Майже через сорок років, а саме 1941 року, Д.Оруелл дійшов висновку про необхідність реабілітувати англійського драматурга в очах європейських читачів. Свій есеє «Толстой і Шекспір» він вибудував як полеміку з основними ідеями російського автора. Толстой, на його думку, намагається аналізувати Шекспіра не як митця, а як філософа і морального проповідника і, завдяки такому підходу, заперечує його. Інша річ, якщо спробувати поглянути на видатного англійця з естетичної і художньої точки зору. Якщо Шекспір і не виявляє себе глибоким філософом і моралістом, то це зовсім не свідчить про те, що він – посередній митець. Насправді людство має завдячувати видатному англійцю за те, що «в ньому є щось несуперечливе, велике, позачасове, те, що спромоглися оцінити мільйони простих людей і не зміг оцінити Толстой»¹⁴.

¹⁴ Оруелл Д. «1984» и все разных лет. – М.: Прогресс, 1989. – С.243.

Водночас для Оруелла – у Шекспіра є свій власний моральний кодекс, а тому він демонструє більшу моральність, аніж, скажімо, Д.Чосер або Д.Боккаччо. Велич його творів можна відчутти у будь-якому регіоні світу завдяки художнім перекладам, у чому письменник переконався сам, перебуваючи на виставі драматурга на Цейлоні, де, за словами Оруелла, його грали на мові, про яку він «взагалі нічого не чув»¹⁵.

Не менш важливим у світлі глобальних модерностей представляється і процес «присвоєння» Шекспіра в Україні. Цілком зрозуміло, що у ХІХ столітті великого англійця у нас сприймали не зовсім так, як на нього дивилися на Заході. Це був «інший» Шекспір, який завдяки перекладам поставав значною мірою як своєрідна «проекція» українського національного бачення постаті великого драматурга. Іншими словами, тут ми зустрічаємося зі складними трансформаційними моделями, завдяки яким українські письменники намагалися побачити у творах Шекспіра те, що було, на їхню думку, важливо для самої української культури. І річ не тільки у тому, як перекладали Шекспіра, використовуючи іноді бурлескную традицію української літератури, чого не уникнули, скажімо, ні М.Старицький, ні П.Куліш. Важливим, безперечно, є те, що в Шекспірі бачили той непересічний геній, який своєю творчістю здатен стати важливим чинником залучення самого українського письменства до світової літератури, а українців до здобутків європейської цивілізації. Звичайно, такий ракурс сприйняття його постаті був надзвичайно далекий для англійців, французів і німців, власне всіх тих «освічених» європейців, художня словесність яких не знала політичного і культурного тиску з боку інших державницьких націй. П.Куліш у поезії «До Шекспіра» наголошує на наднаціональному значенні видатного англійця і водночас бачить його особливу роль у житті українців:

Шекспіре, батьку наш, усім народам рідний!

¹⁵ Там само. – С.243.

*Чи чуєш, як зове тебе народ незгідний,
Приблуда степовий, наслідник розбишацький,
Що й досі чествує свій путь і дух козацький?
Світило творчества, Гомере новосвіту!
Прийми нас під свою опіку знакомиту:
Дай у твоїм храму нам варварства позбутись,
На кращі почуття і задуми здобутись¹⁶.*

У контексті сьгоднішніх проблем ці оцінки і полеміки цікаві тим, що англійський поет і драматург постає у центрі складних дискусій про транскультурну близькість/далекість до сучасного письменства. Від часу Просвітництва існує тенденція до творення кожною культурною епохою свого «проекту Шекспіра», нехай навіть у рамках парадигматичної формули «Наш/не наш Шекспір». Йому приписували ті знакові коди та символічні значення, які впливали не лише з текстів англійського автора, а й з самої ідейної спрямованості епохи, яка бралася проінтерпретувати його твори. Причому – і на цьому слід особливо наголосити – якщо спочатку існувала інтенція розглядати самого Шекспіра як виразного представника англійської літературної традиції, як це спостерігається, скажімо у Вольтера чи Гете, то в подальшому на його постать дивилися як на таку, що має наднаціональний вимір, коли національний момент уже не артикулюється як визначальний для його творчості (Л.Толстой). Зрештою сьгодні це бачиться як проблема відсутності чіткої ідентичності митця у межах глобалізованого світу, а асиміляція і рецепція Шекспіра може перетворитися на яскраву демонстрацію глобального принципу «національної бездомності», коли письменник опинився у стані культурної невизначеності, перебуваючи водночас у «шпарині» між різними національними культурами, тобто в ситуації «поміж і ніде».

¹⁶ Куліш П. Твори: В 2 т. – К.: Наукова думка, 1994. – Т.1. – С.384-385.